

Tytuł: Zabytki kultury żydowskiej na ziemiach polskich – Poznajemy zabytki żydowskie

Scenariusz pochodzi z publikacji „Wspólna przeszłość, wspólna przyszłość”

Program: Ślady Przeszłości

Rodzaj materiału: Scenariusz lekcji

Data publikacji: 2008 r.

Czas:

45 min

Cele lekcji:

1. Poznanie pierwotnych funkcji zabytkowych obiektów związanych z kulturą żydowską.
2. Wzbudzenie zainteresowania uczniów dziedzictwem kultury żydowskiej.

Cele sformułowane w języku ucznia:

1. Poznasz przykłady zabytków żydowskich.
2. Dowiesz się, do czego służyły rzeczy i obiekty, które dziś zaliczamy do zabytków kultury żydowskiej.

Po tej lekcji uczeń powinien:

1. Znać podstawowe zagadnienia związane z kulturą żydowską.
2. Potrafić wskazać ślady obecności dawnych żydowskich mieszkańców w swoim regionie, a jeśli to niemożliwe – na ziemiach polskich.
3. Rozumieć, jak obyczajowość Żydów wpływała na ich architekturę i sztukę.

Pytanie kluczowe: Czym charakteryzuje się kultura żydowska, której liczne ślady spotkać można na ziemiach polskich?

Metody: praca z tekstem i materiałem zdjęciowym

Formy pracy: praca w grupach

Materiały: zdjęcia zabytków, np. cerkwi, kościoła, synagogi, zabytkowych zabudowań fabrycznych i innych (wśród nich powinny znaleźć się przykłady obiektów związanych z kulturą żydowską); powielony tekst : „Zabytki kultury żydowskiej na ziemiach polskich”.

Przebieg lekcji:

I. JAKIE ZNAMY RODZAJE ZABYTEKÓW?

1. Poproś uczniów o podanie przykładów zabytków, które znają w swojej okolicy, regionie. Spytaj, czy wiedzą do czego służyły niegdyś. Czy zmieniły swoją rolę? Czy należą do jednej kultury, religii?
2. Pokaż uczniom zdjęcia cerkwi, kościoła, zamku, synagogi, zabytkowych zabudowań fabrycznych i innych.
3. Podziel uczniów w pary. Ich zadaniem będzie przyjrzenie się starannie zabytkom i posegregowanie ich na kategorie. Nie sugeruj na razie, jakie to mają być kategorie. Po kilku minutach uczniowie przedstawiają rezultaty wspólnej pracy. Ten etap pomoże przypomnieć i uporządkować ogólną wiedzę uczniów na temat pojęcia zabytku. Istotne jest także ustalenie, co może być zabytkiem (zabytki architektury, przedmioty użytku codziennego, zabytki religijne i świeckie itd.).
4. Prawdopodobnie wśród ustalonych kategorii znajdzie się kryterium kultury czy religii, a młodzież sama utworzy grupę zabytków żydowskich. Zadać uczniom pytanie: skąd wiecie, że to zabytek społeczności żydowskiej? Skąd wziął się na ziemiach polskich? Do czego służył Żydom, a jak wykorzystywany jest obecnie? (Jeśli w propozycjach uczniów nie pojawi się kategoria kultury bądź religii, możesz pokazać im zdjęcie cerkwi, synagogi i kościoła, a następnie zapytać, komu służą/służyły te zabytkowe obiekty, naprowadzając w ten sposób na wątek różnych religii i kultur).

II. PRACA Z TEKSTEM

1. Rozdaj uczniom fragmenty tekstu „Zabytki kultury żydowskiej na ziemiach polskich”, dotyczące obyczajów żydowskich, niektórych faktów z życia codziennego, religii i historii. Poproś, aby uczniowie, pracując w parach, zapoznali się z wybranymi fragmentami tekstów (1 para – 1 fragment) i postarali się znaleźć wśród pokazywanych wcześniej fotografii zabytek najlepiej ilustrujący poruszane w ich tekście zagadnienie..
 2. Każda para prezentuje efekty swojej pracy, rozpoczynając od głośnego przeczytania swojego fragmentu tekstu. Następnie uczniowie wskazują, który zabytek wybrali i dlaczego. Nauczyciel uzupełnia wypowiedzi uczniów komentarzem.
- Gdy pojawia się na przykład temat synagogi, dopowiada brakujące w tekście informacje i pyta uczniów o podobieństwa i różnice pomiędzy kulturą chrześcijańską a judaizmem. Bądź przygotowany na sytuację, w której padną stereotypowe informacje o Żydach, które będą odbiegać od prawdy, albo będą nacechowane emocjonalnie. Należy wówczas spokojnie wyjaśniać różnice między kulturami.

III. PODSUMOWANIE

Podsumuj zajęcia, wymieniając najbardziej charakterystyczne elementy kultury żydowskiej i podając przykłady żydowskich zabytków.

IV. PRACA DOMOWA

1. Zadanie dla uczniów: napisz krótki artykuł na stronę internetową szkoły, w którym wyjaśnisz, jakie są najbardziej charakterystyczne zabytki kultury żydowskiej i jaką rolę pełniły, gdy na ziemiach polskich żyła duża mniejszość żydowska.
2. Dodatkowe zadanie domowe dla chętnych: wyszukaj w materiałach źródłowych bądź w internecie informacje o zabytku kultury żydowskiej, znajdującym się najbliżej twojego miejsca zamieszkania. Dowiedz się, jaką rolę pełni obecnie.

Tekst źródłowy:

ZABYTKI KULTURY ŻYDOWSKIEJ NA ZIEMIACH POLSKICH

Historia polskich Żydów liczy blisko tysiąc lat. Polska była krajem, w którym przez stulecia rozwijało się bujne życie społeczne, polityczne i kulturalne mniejszości żydowskiej. Tymczasem pamiętamy przede wszystkim o rozgrywającym się na polskich ziemiach dramacie Holokaustu.

Najstarsze zachowane źródła historyczne mówią o przybyciu grupy żydowskich osadników w okolice Wrocławia już w XII wieku. Osiedlali się głównie w miastach, początkowo na Śląsku i w Wielkopolsce. W kolejnych dziesięcioleciach gminy żydowskie istniały już nie tylko w Poznaniu, ale także w Krakowie i Płocku. W XV wieku Żydzi dotarli też na wschodnie rubieże Rzeczypospolitej – Litwę, Ruś Czerwoną, Ukrainę i Podole.

Osadnicy żydowscy przybywali z Europy Zachodniej. Powodów ich wędrówki na wschód było wiele. Żydzi, zajmujący się handlem i pożyczający pieniądze na procent, co było zabronione chrześcijanom, stanowili konkurencję gospodarczą dla mieszczaństwa. Patrycjat miast niemieckich i czeskich wprowadzał więc ograniczenia dla żydowskich kupców i pośredników. Obok rywalizacji ekonomicznej dochodziło do prześladowań religijnych wyznawców judaizmu, szczególnie w dobie krucjat, a także w latach wielkiej zarazy pustoszącej Europę w połowie XIV wieku. Tymczasem na ziemiach polskich od połowy XIII wieku trwał intensywny ruch kolonizacyjny, a polscy władcy odnosili się do przybyszów życzliwie. Żydzi, osiedlający się w coraz większych skupiskach, otrzymali specjalne przywileje: pozwalały one na swobodne wyznawanie religii i zachowanie obyczajów, zapewniały odrębne sądownictwo i gwarantowały swobody gospodarcze. Ten szczególnie status ludności żydowskiej został określony w XII wieku przez księcia Bolesława Pobożnego w tzw. przywileju kaliskim, rozszerzonym później przez Kazimierza Wielkiego na obszar całej Polski i potwierdzonym przez kolejnych władców.

Wspólnota żydowska na ziemiach polskich była przez wieki jednym z najważniejszych odgałęzień całej diaspory. Jej członkowie określali Polskę hebrajskim słowem Polin, co oznacza „tu spocznij”.

Odrębność religijna, obyczajowa i językowa (polscy Żydzi mówili powstałym w średniowieczu językiem jidysz), a ponadto tolerancja wyznaniowa panująca w wielonarodowej Rzeczypospolitej sprawiły, że na jej ziemiach ukształtowała się autonomia, która istniała aż do rozbiorów. Żydzi posiadali własne instytucje samorządowe na szczeblu lokalnym (gminy) i od XVI wieku ogólnopolski Sejm Czterech Ziem, podejmujący wszelkie decyzje dotyczące ogółu ich społeczności. Bogato rozwinęła się żydowska kultura, której rozkwit przypadł na wiek XVI. Żydzi zajmowali się tradycyjnie handlem, oprocentowanym kredytem i rzemiosłem. Dzierżawili też karczmy, żupy solne, młyny i gorzelnie. Odgrywali ważną rolę gospodarczą, pełniąc funkcję pośrednika między miastem a folwarkiem szlacheckim i wsią.

Stulecia wojen, które rujnowały Rzeczypospolitą, przyniosły także pogorszenie sytuacji ekonomicznej i społecznej Żydów. W okresie Sejmu Czteroletniego przedstawiono reformatorskie projekty zmian w położeniu społeczności żydowskiej, które zakładały tworzenie głębszej więzi obywatelskiej z państwem i zbliżenie z kulturą polską. Upadek Rzeczypospolitej uniemożliwił jednak ich realizację.

Język jidysz powstał na bazie XII-wiecznego dialektu dolnoniemieckiego, ale kształtował się aż do XVI wieku. W Europie funkcjonowały dwie jego odmiany: zachodnia, którą posługiwali się Żydzi niemieccy i niderlandzcy, oraz wschodnia, obejmująca swym zasięgiem słowiańską część Europy. Na przełomie XIX i XX wieku powstała bogata literatura w jidysz. Dziś językiem tym posługują się nieliczne wspólnoty religijnych Żydów w Izraelu i w Stanach Zjednoczonych. W jidysz tworzył Izaak Bashevis Singer, laureat literackiej Nagrody Nobla z 1978 roku.

XIX wiek przyniósł wiele zmian w położeniu Żydów na podzielonych ziemiach polskich. Państwa zaborcze ograniczyły rolę samorządu niemal wyłącznie do spraw religijnych. W obrębie społeczności żydowskiej coraz więcej było przedstawicieli inteligencji i burżuazji. Żydzi mieszkający na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej zbliżali się do kultury społeczeństw dominujących w państwach zaborczych lub do kultury polskiej; proces ten nazywamy asymilacją. W większości społeczność żydowska pozostała jednak wierna swej kulturze i religii. U schyłku XIX wieku powstały dwa nurty polityczne, odgrywające istotną rolę przez kolejne dziesięciolecia: żydowski socjaldemokratyczny ruch związkowy, tzw. Bund, oraz syjonizm, mający na celu odbudowę państwa żydowskiego w Palestynie.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku w granicach Polski żyła trzymilionowa mniejszość żydowska. Członkowie tej wspólnoty stali się pełnoprawnymi obywatelami państwa, choć istniały postawy niechętnie Żydom, które nasiliły się, podobnie zresztą jak w wielu innych krajach europejskich, w okresie kryzysu ekonomicznego lat trzydziestych. W wyniku agitacji antysemitkiej środowisk prawicowych starano się ograniczyć dostęp Żydów do niektórych zawodów oraz stosowano szykany wobec rzemieślników i kupców, a także studentów

żydowskich (tzw. getto ławkowe). Mimo to w okresie międzywojennym rozwijały się w Polsce żydowskie partie polityczne, kwitło życie kulturalne, literatura, teatr, kinematografia, czasopiśmiennictwo.

Podczas drugiej wojny światowej hitlerowcy dokonali zagłady ludności żydowskiej. Wyzwolenia spod okupacji niemieckiej doczekało nie więcej niż 50 000 Żydów. Ci, którzy przeżyli Holocaust, w większości opuścili Polskę. Niemcy zniszczyli większość synagog (bóżnic), domów modlitwy i cmentarzy. W dzisiejszych polskich granicach pozostało zaledwie kilkaset bóżnic. Pozbawione opieki ze strony tych, którym służyły, od kilkudziesięciu lat niszczeją lub zostały przystosowane do potrzeb miejscowej ludności. Ich wartość historyczna jest jednak ogromna, są bowiem świadectwami blisko tysiącletniej obecności Żydów na ziemiach polskich.

Synagogi

Żydzi osiadali w zwartych skupiskach, a ich życie ogniskowało się wokół ośrodka religijno-administracyjnego, jakim była gmina (kahał). Najważniejszym elementem jej topografii była synagoga (przez Polaków nazywana też bóżnicą); tutaj trzy razy dziennie sprawowano modły, studiowano Torę i inne uczone księgi, tu odbywały się też obrady zarządu gminy. Wokół synagogi wznoszono szkoły, mieszkanie dla kierującego gminą rabina oraz łaźnię (mykwę), w której dokonywano rytualnego obmycia ciała przed niektórymi świętami.

Synagoga to dla Żydów miejsce zgromadzeń, nauki i modlitwy. Od czasów średniowiecza miewała też dodatkowe funkcje jako siedziba sądów, przechowalnia archiwów i skarbiec gminy. W synagogach Jarosławia i Lublina w XVII-XVIII wieku toczyły się obrady Sejmu Czterech Ziem, a w XIX-wiecznych synagogach warszawskich odbywały się wybory do władz gminnych.

Lokalizacja

Synagoga powinna znajdować się na najwyższym miejscu w mieście i górować nad otaczającą zabudową, czyli skupioną wokół niej dzielnicą żydowską. Przepisy religijne, nakazujące trzykrotny udział w modlitwie w ciągu dnia oraz wprowadzające ograniczenia w poruszaniu się w dni świąteczne, wiążą synagogi z miejscem zamieszkania i pracy wiernych.

Na usytuowanie synagogi miały wpływ nie tylko żydowska tradycja i prawo. Do końca XVIII wieku na budowę synagogi konieczne było uzyskanie przez gminę zgody starosty (w miastach królewskich) lub dziedzica (w miastach prywatnych), a także władz danej diecezji. Sprawy związane z budową synagogi często regulowane były też przez przywileje króla lub właściciela miasta. W bezpośrednim sąsiedztwie synagogi powstawały zwykle inne budowle gminne: mykwa, szkoły różnych szczebli, przytułek. W ten sposób kształtował się ośrodek mniej lub bardziej formalnie wyodrębnionej dzielnicy żydowskiej. Na dziedzińcach przed synagogami odbywały się śluby, odmawiano modlitwy, na przykład na powitanie nowego miesiąca.

Architektura

Z religijnego punktu widzenia wygląd zewnętrzny synagogi nie miał dla Żydów żadnego znaczenia. Budowano je więc zgodnie ze stylami danej epoki i regionu. W XVI i XVII wieku wznoszono synagogi o jednoprzestrzennych salach modlitwy. Począwszy od XVI wieku były one zazwyczaj budynkami na rzucie prostokąta, z prostokątną lub kwadratową główną salą modlitwy, położoną po stronie wschodniej, oraz z przedsionkiem, w którym umieszczony był babiniec. Synagogi XIII- i XV-wieczne, podobnie jak kościoły, były kryte wysokimi dwuspadowymi dachami. W XVI i XVII wieku wznoszono dachy pogrążone, osłonięte attykami.

W XVIII wieku zaczęto stosować dachy łamane lub mansardowe. Pod wpływem architektury dworskiej bryły synagog zostały wzbogacone o narożne alkierze (Włodawa), zaś pod wpływem architektury kościelnej – o barokowe fasady.

W połowie XVIII wieku jednolite dotychczas formy kultu żydowskiego na obszarze Rzeczypospolitej podzieliły się na trzy główne nurty: judaizm tradycyjny (ortodoksyjny), chasydyzm i judaizm reformowany. To zróżnicowanie znalazło odbicie w wyglądzie domów modlitwy. Najskromniejsze były bóżnice chasydzkie, będące czasami zaadaptowanymi domami czy mieszkaniem. Synagogi tradycyjne, o surowej architekturze, pozbawione na zewnątrz ozdób, były w środku zdobione bogatą polichromią i kunsztowną snycerką. Najwspanialsze pod tym względem były bóżnice drewniane, stanowiące zjawisko unikatowe w skali światowej. Niestety, żadna nie przetrwała ostatniej wojny.

Wnętrze synagogi

Układ wnętrza synagogi wynika z tradycji i jest podporządkowany religijnym przepisom. Najważniejsza jest główna sala modlitwy, a w niej zwrócona w stronę Jerozolimy ściana, w której znajduje się aron hakodesz (święta skrzynia) – ukryta za zasłoną szafa z kunsztownie zdobionymi drzwiami i obramowaniem. Przechowuje się w niej zwoje Tory, w skład której wchodzi Pięcioksiąg Mojżesza, stanowiący podstawową część hebrajskiego kanonu Pisma Świętego. Przed aron hakodesz zawieszona jest ner tamid (co po hebrajsku oznacza „wieczna lampa”), na pamiątkę menory, siedmioramiennego świecznika, który płonął w starożytności w Świątyni Jerozolimskiej. Ważnym elementem wnętrza jest bima – otoczone balustradą podwyższenie, z którego odczytuje się Torę i wygłasza kazania. Niektóre pomieszczenia znane z biblijnego opisu Świątyni zachowały w synagodze swoje odpowiedniki: na przykład przedsionek, traktowany jako strefa pośrednia pomiędzy sacrum i profanum. Od końca XVI wieku integralną częścią synagogi są także pomieszczenia dla kobiet, zwane w Polsce babiniami.

Wierni w czasie modlitwy powinni zwracać się w kierunku Jerozolimy, co w Polsce oznaczało kierunek wschodni, stąd zwyczaj orientacji (od łacińskiego słowa oriens – wschód) budynku synagogi.

Symbolika

Przy dekoracji synagogi przestrzegano – zgodnie z żydowską interpretacją – drugiego przykazania Dekalogu, szczególnie zakazu wyobrażania postaci ludzkich.

Dlatego do najstarszych motywów dekoracyjnych należały wizerunki sprzętów używanych w Świątyni Jerozolimskiej, jak menora (siedmioramienny świecznik), szofar (instrument w kształcie baraniego rogu) czy lulaw (bukiet z gałęzi palmy, wierzby i mirtu). Na ścianach malowano też wizerunki czterech zwierząt, przedstawiających cnoty człowieka gotowego do spełniania woli Boga wedle słów: „Bądź śmiały jak lampart, lekki jak orzeł, rączy jak jeleń, a silny jak lew”. Cytat ten pochodzi z Talmudu, księgi zawierającej komentarze do Pisma Świętego i różne przypowieści. Inne charakterystyczne wyobrażenia to morski potwór – Lewiatan – oraz byk.

W XX wieku pojawiły się w synagogach rzeczywiste widoki z Ziemi Świętej, między innymi Ściana Płaczu. Często były też przedstawienia wieży Babel oraz zawieszonych na drzewach instrumentów muzycznych, nawiązujące do Psalmu 137: „Nad rzekami Babilonu tam siadaliśmy, płacząc i wspominając Syjon. Na wierzbach tamtego kraju wieszaliśmy nasze lutnie”.

Najważniejszą rolę w życiu religijnego Żyda spełnia Tora, którą przepisywano ręcznie. Otaczane czcią manuskrypty Tory przechowywano w postaci zwojów. Były one ozdabiane specjalnymi zasłonami, koronkowymi sukienkami i powijakami, z motywami owocu granatu, symbolizującego owoc życia. Później wałki, na które nawijano zwoje Tory zaczęto wieńczyć również koroną, która stała się symbolem Tory.

Zachowane synagogi

Dokonując zagłady Żydów, hitlerowcy systematycznie niszczyli i palili synagogi lub przekształcali je na cele sprzeczne z ich przeznaczeniem. Skalę zniszczenia może uzmysłowić następujący przykład: z ponad 400 synagog i domów modlitwy, funkcjonujących do 1941 roku na terenie samej tylko Warszawy, zachował się jeden obiekt – synagoga Nożyków na ul. Twardej.

Najstarsze zachowane w Polsce synagogi to XIV-wieczna część jednonawowej synagogi w Strzegomiu, przekształconej w kościół św. Barbary oraz dwunawowa synagoga zwana Starą, znajdująca się w krakowskiej dzielnicy Kazimierz, wzniesiona pod koniec XV w.

W obecnych granicach Polski istnieje około 350 budynków synagog (w około 250 miejscowościach). Tylko kilka z nich – w Warszawie, Łodzi oraz we Wrocławiu – jest użytkowanych zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem. W niektórych powstały muzea, biblioteki czy domy kultury, na przykład w Krakowie, Lublinie, Łańcucie, Włodawie, Tykocinie, Zamościu czy Radzanowie. W zdecydowanej większości dawne synagogi zostały przeznaczone na rozmaite obiekty użyteczności publicznej: banki, magazyny, sklepy, sale gimnastyczne, a nawet posterunek policji. Najczęściej nie posiadają żadnego oznaczenia informującego o ich pierwotnym przeznaczeniu, na ogół zresztą zostały tak przebudowane, że

zatraciły dawny wygląd. Część obiektów o znacznych walorach przestrzennych i historycznych pozostaje w ruinie (Rymanów i Wodzisław). Tylko w nielicznych synagogach zachowały się fragmenty wyposażenia, wystroju architektonicznego czy malowidła ściennie (Włodawa, Kraków, Tykocin, Pińczów, Łańcut).

Ocalałe obiekty w niewielkim stopniu pokazują wartość artystyczną i skalę budownictwa synagogałnego w Polsce. Pozbawione są też kontekstu przestrzennego dawnych dzielnic żydowskich. Choć rzadko identyfikowane są ze swoim pierwotnym przeznaczeniem, nadal pozostają świadkami obecności kultury żydowskiej na ziemiach polskich.

Cmentarze

Najczęstszym polskim określeniem dla cmentarza żydowskiego jest kirkut. Nazwa pochodzi od niemieckiego słowa kirchhof, oznaczającego dziedziniec kościelny albo miejsce, na którym chowano zmarłych.

Groby na cmentarzach odwiedzano w rocznicę śmierci zmarłego i w miesiącu elul, poprzedzającym żydowski Nowy Rok i święto Jom Kippur (Dzień Pojednania). Odmawiano modlitwy, zapalano świece zwane jorcajt i kładziono na grobie drobne kamyki, nawiązując w ten sposób do starożytnej tradycji.

Zwyczaj stawiania nagrobków sięga starożytności: wówczas były znakiem miejsca objawienia Bożego, zawarcia przymierza lub spoczynku zwłok, oznaczając teren nieczysty dla kapłanów posługujących w świątyni. Dopiero w średniowieczu uznano, że postawienie nagrobka w pierwszą rocznicę śmierci zmarłego jest religijną powinnością. Elementem najbardziej charakterystycznym dla cmentarzy znajdujących się w Polsce są macewy („macewa” oznacza po hebrajsku nagrobek). Typowa macewa to pionowa płyta zakończona prostokątnym, trójkątnym lub półkolistym zwieńczeniem. Pokrywają ją inskrypcje i ozdobne płaskorzeźby. Macewa powstała prawdopodobnie z przekształcenia tylnej ściany sarkofagu. Żydowskie grobowce w formie sarkofagu są spotykane w Polsce bardzo rzadko. Piękne renesansowe sarkofagi znajdują się jedynie na cmentarzu Remu w Krakowie, mniejsze zachowały się w Tarnowie i Piotrkowie Trybunalskim.

Trzeci typ nagrobka to tzw. ohel, co po hebrajsku znaczy „namiot” – prosta kaplica zawierająca jedną lub kilka płyt nagrobnych. Tak wyglądają zwykle miejsca spoczynku rabinów i cadyków – duchowych mistrzów chasydyzmu. Ich groby otaczano czcią i składano przy nich prośby i życzenia zapisywane na kartkach zwanych kwitłach. Do oheli przybywali liczni pielgrzymi, a tradycja ta zachowała się do dziś.

Epitafium zmarłego rzeźbiono w języku hebrajskim; często stosowano techniki wypukłe, co upodabniało inskrypcje do płaskorzeźby. W XVI wieku pojawił się zwyczaj ozdabiania nagrobków płaskorzeźbą, będącą symbolicznym przedstawieniem imienia zmarłego, jego zawodu i zasług. Niekiedy na macewach znajdują się też symbole śmierci, smutku i żałoby.